

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi'nin Liverpool Hatıratı yahut Bir Papazın İslam Aydınlarına Sorduğu Sorulara Cevabı (1896)

Döndü Çavdar*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.
Üyesi

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
| Selçuk University, Faculty
of Literature, Department of
History

donducavdar80@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Öz

İlginç kişiliği ve maceralı hayatıyla dikkat çeken Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi (1858-1937), son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet aydınlarından. Aynı zamanda gazeteci, ulemadan bir Jön Türk, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde milletvekilliği yapmış bir siyasetçidir. Hayatının Amerika, Malta, İran, Avrupa hatıraları araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Bu makalede, daha önce müstakil olarak bir araştırmaya konu olmamış *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adlı eseri incelenecektir. Söz konusu hatıratta, bir papazın; Hz. Muhammed'in neden son peygamber olduğu, İslamiyet'in diğer dinleri neden neshettiği, İslamiyet'in niçin kıyamete kadar devam edeceği soruları cevaplandırılmıştır. Mehmed Ubeydullah, papazın sorularına cevap olmak üzere farklı dillerde yayımladığı üç yazısını Türkçe olarak hatıratına eklemiştir. Böylece eser, bir taraftan tarihin önemli kaynaklarından olan hatırat tarzında olması açısından önem taşırken, diğer taraftan makale tarzında olması yönüyle İslamiyet ve Müslümanlar hakkında Ubeydullah Efendi'nin düşüncelerini içermesi bakımından önemlidir. Eserde Hz. Muhammed'in neden diğer peygamberlere benzemediği, İslamiyet'in akıl yolu olduğu, insan akli var oldukça da İslamiyet'in geçerli olacağı, İslamiyet'in akıl yolu olsa da bunu kabul etmeyen taklitçi Müslümanların olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Ubeydullah Efendi, Liverpool Hatıratı, İslamiyet, Hz. Muhammed, akıl.

Gönderim / Received:

15.11.2022

Kabul / Accepted:

18.10.2023

Alan Editörü / Field

Editör:

Hasan Ali Polat

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Effendi's Liverpool Memoirs or His Answers to Questions Asked by A Priest to Islamic Intellectuals (1896)

Abstract

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Effendi (1858-1937), known for his intriguing personality and adventurous life, is one of the intellectuals of the late Ottoman period and early Republic era. He was also a journalist, a Young Turk from the clergy, and a politician who served as a member of parliament during the Second Constitutional Era and the Republican period. The memories of his life in America, Malta, Iran, and Europe have been examined by researchers. In this article, the previously unexplored "*Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*", which has not been the subject of a separate investigation before, will be examined. In the said memoir, some questions asked by a certain priest such as why Prophet Muhammad is considered the final prophet, why Islam abrogates other religions, and why Islam will continue until the end of times are addressed and answered. Mehmed Ubeydullah added three of his articles published in various languages as answers to the priest's questions to his

memoir in Turkish. Thus, the work in question holds significance both as a memoir, which is an important historical source, and as a collection of articles, containing the thoughts of Ubeydullah Efendi regarding Islam and Muslims. The said work emphasizes that Prophet Muhammad is distinct from other prophets, that Islam is a religion of reason, and as long as human intellect exists, Islam will remain relevant. It is also highlighted that despite Islam being a religion of reason, there are imitative Muslims who do not accept this.

Keywords: Mehmed Ubeydullah Effendi, Liverpool Hatıratı, Islam, Prophet Muhammad, reason.

GİRİŞ

Mehmed Ubeydullah Efendi (1858-1937), Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşamış aydınlarından biridir. Gazeteci, milletvekili, siyasetçi, yazar, seyyah, âlim, ulemadan bir Jön Türk ve ömrünün sonunda da nikâh memuru gibi sıfatlara sahiptir. 10 Ocak 1858'de İzmir'de doğmuş, 11 Ağustos 1937'de İstanbul'da 80 yaşında vefat etmiştir. Kendi deyimiyle Bakü'den Küba'ya kadar gezmiş, imparatorlardan uluslararası serserilere kadar görüşmüş, sarıktan maşlahtan silindir şapkaya kadar giymiş, seksen senede sekiz yüz sene yaşamış gibidir; "yaşadığı asrın adamı değildir, dünyaya altı asır erken gelmiştir" (Es, 1945, s. 5).

Mehmed Ubeydullah, çağdaş hukukumuzun kurucularından Mahmut Esat Bozkurt'un dayısı, büyük şair Abdülhak Hamid'in de yakın arkadaşıdır. Sıra dışı bir hayat hikâyesine, ilginç ve sıra dışı bir kişiliğe sahip olan Mehmed Ubeydullah Efendi, bazen sadece Ubeydullah bazen de İzmirli Hocazade Mehmed Ubeydullah olarak anılmış, soyadı kanunundan sonra Hatipoğlu soyadını almıştır (Özalp, 2005, s. 23).

Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu, son zamanlarda yapılan çalışmalarla tarihte hak ettiği değere kavuşmuştur (Alkan, 2010; Sürmeli 2001; Özalp, 2002, 2005; Akpınar, 2003, 2008; Kırmızı, 2005). Birçok eserinin yanı sıra hatıratlarıyla ünlüdür (Eserleri için bk. Özalp, 2005, s. 327-570; Alkan, 2010, s.102-103). Bunlardan Amerika, İran, Afganistan ve Malta hatıraları incelenmiştir (Sürmeli, 2001, s. 107-118; Alkan, 2010; Özalp, 2002). Ancak eserlerinden incelenmeyenler de vardır. Bunlardan biri de 1896 yılının ilk beş altı ayında Liverpool'da yaşadıklarını yazdığı *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*'dir (1312). Özel arşivimizde bu hatıratın, Ubeydullah Efendi'nin kendi kaleminden çıkmış müsveddesi bulunmaktadır. Bu makalenin amacı daha önce müstakil bir çalışmaya konu olmamış söz konusu hatıratın incelenmesidir.

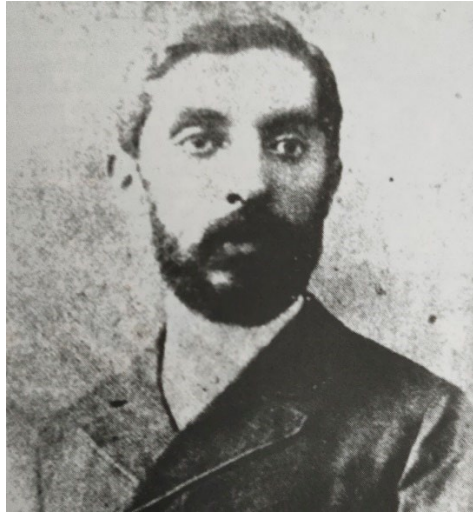
Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Hayatı

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin babası, İzmir'in Hatipoğulları diye bilinen köklü ailelerinden, ulemadan Hoca Şakir Efendi'dir. Annesi Musulluzâdeler diye bilinen Sakir Hanım'dır. Dört çocuklu bir ailenin bir ferdi olup, 13 yaşında babasını kaybetmiştir. Rüştüyeyi İzmir'de bitirmiş, ilk hocası babası olmuştur. İzmir'de bir vakit Nakşibendi şeyhliği yapmıştır. İzmir ve İstanbul'da medrese tahsili görmüş, Beyazıt dersiâmı Hafız Mehmed Efendi'den icazet almıştır. Daha sonra Askeri Tıbbiye'ye girmiş, ancak iki yıl okuduktan sonra üçüncü sınıfta eğitimini yarım bırakmıştır (Özalp, 2005, s. 19, 21, 29, 33-34; Özalp, 2002, s. 18-20).

Dönemin aydınlarının genel karakteristiğine uygun olarak gazeteciliğe okul yıllarından itibaren ilgi duymuş, hem gazetelere makaleler yazmış hem de gazetelerin teknik işleriyle uğraşmıştır. 12 Nisan – 2 Mayıs 1884 tarihleri arasında üç arkadaşıyla *Haver* adlı, 15 günde bir yayınlanan ve sadece dört sayı çıkabilen bir mecmua yayımlamışlardır. Halit Ziya [Uşaklıgil] Beylerin *Nevruz* adındaki mecmuasının zorlu teknik işleriyle ilgilenmiştir (Özalp, 2005, s. 34-36). Ayrıca, Yeni Osmanlılardan Namık Kemal'le iletişim içinde olmuş ve oğlu Ali Ekrem [Bolayır]'e anatomi, cebir, hendese, hikmet gibi özel dersler vermiştir (Özgül, 1991, s. 255, 256, 260). 1884'ten önce Mısır, Hicaz ve Suriye'de bulunmuş, sonra Fransa'ya geçmiş, bir zaman Paris'te kalmıştır (Özalp, 2005, s. 37-41). İleri düzeyde Arapça, Farsça, Fransızca öğrenmiş, sonra bunlara İngilizceyi de eklemiştir. Bu dört dilde hatasız müsvedde yazı yazacak kadar iyidir (Es, 1945, s. 5).

1886 yılında Rodos'ta rüştiye hocalığı ve Mısır Komiseri Muhtar Paşa'nın Arapça kâtipliğini yapmıştır. Aynı yıl Paris'e gitmiş, burada arkadaşlarıyla Jön Türklüğün temelini atmışlardır. 1887-1888'de Matbuat-ı Ecnebiye üyesi olarak Paris'te bulunmuştur. Muallim Naci'nin isteği üzerine İstanbul'daki *Saadet* gazetesine Ahrar imzasıyla yazı ve mektuplar göndermiştir. 1888'de Münif Paşa

tarafından Şam'a maarif müdürü olarak atanmıştır. Ancak padişaha hakareten tutuklu olarak yargılanmış ve 10 ay hapse mahkûm edilmiştir (Özalp, 2005, s. 49-51). Serbest kaldıktan sonra İstanbul'a gönderilmiş, nezaret altında Nikolaidis'in Türkçe *Servet* gazetesinde Farsça ve Arapça mütercimi olarak görevlendirilmiştir. Burada bir sene çalışmış, Ahmed İhsan'ın sahibi olduğu ve 1891 Nisan'ında çıkarttığı *Servet-i Fünun* gazetesinin imtiyazının alınmasında katkıları bulunarak bu gazeteye ilk yazı yazarlardan olmuştur. 1889 tarihinde kurulan İttihat ve Terakki'ye 1891-1892 yılları arasında sempati duyarak örgütlenmesine yardımcı olsa da Cemiyete üye olmamıştır. Ancak iş fark edilince sürekli takibe uğrayarak kendisi hakkında jurnaller yazılmıştır. Bu baskıya dayanamayıp 1891 yılının son kısmı ile 1892 yılını Sofya, Paris ve Londra'da geçirmiştir (Özalp, 2005, s. 41, 44-45, 51-52, 54-55, 58). 1893 yılının ilk aylarında İstanbul'a gelmiştir. O aralar Amerika'nın keşfinin 400. yıldönümü için düzenlenecek uluslararası sergiye Osmanlı Devleti de davet edilmiştir. Bu vesileyle Amerika'ya gitmeye karar vermiş, bir yolunu bularak Amerika'ya gitmiştir. 6 ay süren Şikago sergisinde *Musavver Şikago Sergisi* gazetesinin muharriri olmuştur. 2,5 yıl Amerika'da kalmıştır. Burada geçimini sağlamak için keten helvacılıktan işportacılığa kadar pek çok işte çalışmıştır (Alkan, 2010, s. 112-276; Özalp, 2005, s. 74-115). 1895 yılının sonlarında Amerika'dan Liverpool'a geçmiştir. Burada 10 Haziran 1896'da *Din ve Dünya* adlı risalesini yayınlamıştır. 1897 yılında Paris'e, sonra Filibe'ye geçmiştir. Burada altı ay kadar kaldığı Liverpool'daki anılarını yazmış, birkaç yazısını da risalesine ekleyip *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adıyla yayınlamıştır. Yine burada arkadaşlarıyla matbaa kurmuş, kitaplar basmış ve üç sayı yayınlanacak *Doğru Yol* gazetesini çıkarmıştır (Alkan, 2010, s. 25-27; Özalp, 2005, s. 124-128). Liverpool'da *Sadâ* isimli bir gazete yayınlamaya başlamış; Londra, Paris ve Filibe'de de gazeteyi çıkarmaya devam etmiştir. Gazetenin isminin altında sultanüşşuara olarak anılan Baki'nin "Baki kalan bu kubbede bir hoş Sadâ imiş" dizesi ile tevriye yapmıştır; son sayılarında da "Sadâ-Vakit buldukça çıkar" sloganı yer almıştır. Bu gazetede diğer hürriyetçilerden onu ayıran fikirlerini savunmuş, II. Abdülhamid taraftarı yayınlar yapmıştır (Özalp, 2005, s. 118, 123).

Fotoğraf 1: 40 yaş civarı Mehmed Ubeydullah Efendi [Hatipoğlu] (Mehmet Ubeydullah, 1341, s. 5)

Bir yıl sonra İstanbul'a dönmüş, Servet-i Fünuncularla yakınlık kurmuştur (Bk. Fotoğraf 1). Ancak Güney Afrika'nın Transvaal bölgesinde Boerlere karşı zafer kazanan İngilizleri tebrik için bir grubun reisi olarak İngiliz Elçiliği'ne gitmeleri üzerine Hicaz'daki Taif'e sürgün edilmiştir. Yaklaşık beş buçuk yıl sürgün kalmıştır (Özalp, 2005, s. 133-142). 1905'te bir yolunu bularak Mısır'a kaçmıştır. Burada padişahın Cuma selamlığı sırasında patlayan bomba üzerine *Geçit* adlı risalesini Türkçe ve Arapça olarak yayımlamıştır. Bu işin kim tarafından yapıldığı tartışmaları sürerken risalesinde Jön Türklerin bu işi yapmış olamayacağını, çünkü onların bu meseleye kalkışmak şöyle dursun cesaretlerinin de

olmadığını ileri sürmüştü; ancak bu işe Ermeni militanlarının teşebbüs edeceğini belirtmiştir. Bu düşüncesi isabetli çıkmıştır. Risalede II. Abdülhamid aleyhtarlığı uğruna Jön Türklerin Ermeni ve İngilizlerle bir safa geçmesini şiddetle eleştirmiştir. Mısır Jön Türkleri Mehmed Ubeydullah'ı *Uçurum* adlı bir risale ile insafa davet etmiştir. *Doğru Yol* gazetesini yeniden çıkarmak istediye de başaramamış, bunun üzerine *Doğru Söz* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Burada din ve siyasetle alakalı makaleler yazmış, ilk defa Türkçe *Kur'an* fikrini savunmuştur. Ayrıca Azm-zâde Refik Bey'in *Kıvam-ı İslam* adlı eserini Türkçeye çevirerek 1906'da yayımlamıştır. Esere yazdığı uzun girişte İslam'ın güncel meselelerini tartışmıştır (Özalp, 2005, s. 144-145; 2002, s. 46-47; Alkan, 2010, s. 28-32).

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Berlin'dedir. Meşrutiyet'in ilanıyla 17 Aralık 1908'de Aydın mebusu seçilmiştir. 1909'da parlamento heyetiyle İngiltere'ye resmî bir ziyarette bulunmuştur (Heyetin toplu fotoğrafı için bk. Ek 1). İttihat ve Terakki'nin izlediği siyasetin yürütülmesi amacıyla *El Arab* gazetesini Arapça yayınlamıştır. 1910'da medreselerin islahını savunan *Islah-ı Medaris-i Kadime* risalesini yayımlamıştır (eserin içeriği hakkında bk. Altuntaş, 2021). 1911'de Sultan Reşad ile Rumeli seyahatine katılmış, 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin propagandasını yapmıştır. 1912 seçimlerinde yine Aydın'dan mebus seçilse de birkaç ay çalışan meclis feshedilmiştir. 14 Mayıs 1914'te İzmir mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a üçüncü kez seçilmiştir. Bir ara 1914'ten Nisan 1915'e kadar Merdivenköyü Bektaşî Dergâhı postnişinliği yapmıştır (Özalp, 2005, s. 156-211; 2002, s.61; Alkan, 2010, s. 32-34; 70-74; bk. Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2: Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu'nun ileri yaşlarda bir resmi

(İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Krt_014435)

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Hükûmetinin siyaseti icabı İslam milletlerine cihat ilanı ile onların ittifaka çağırılması üzerine Ubeydullah Efendi bu vazife ile Afganistan'a olağanüstü elçi olarak gönderilmiştir. Görev yerine giderken yol üstünde İran üzerindeki Tahran, İsfahan, Yezd, Kirman gibi yerlerde konuşmalar yaparak hükûmetin siyasetini savunmuştur. Ancak İngilizlerin takip ettiği Ubeydullah Efendi Afganistan'a varmadan esir düşmüş, 24 Ağustos

1918’de de tutuklanmıştır. Bağdat, Irak, Hindistan ve Mısır’da yarı esir hayatı yaşamış, İskenderiye’de Seydi Beşir Esir Kampında iki ay kalmıştır. 7 Mayıs 1919’da İstanbul’a getirilerek Ferid Paşa hükümeti polisine teslim edilmiş ve Malta’ya esir olarak gidecek Bekirağa Bölüğüne sevk edilmiştir. 2 Haziran 1919-25 Ağustos 1919 arasında Malta’da esir tutulmuştur. Sonra serbest bırakılarak İstanbul’a gelmiştir. Görevde Ali Rıza Paşa Hükümetinin olduğu bir zaman *Yeni Gün* gazetesine 12 Ekim 1919’da “*Bekirağa Bölüğünden Malta Adasına: İzmir mebûs-ı sâbıkı fazıl-ı muhterem Ubeydullah Efendi’nin hikâyesi*” başlıklı verdiği beyanatta “*Fakat ne olursa olsun, herhâlde Malta’da mazlûmen mahbûs bulunmak Damad Ferid Paşa tarzında sadrazam olmaktan daha tatlıdır*” (*Yeni Gün*, Sayı 5, 16 Muharrem 1338 / 12 Te 1335 / 12 Ekim 1919, s. 1-2) beyanatından sonra Ferid Paşa’nun yeniden sadrazam olmasıyla tutuklanarak tekrar Malta’ya sürgün edilmiş, yaklaşık iki yıl burada sürgün yaşamıştır. Malta’dan Berlin’e, sonra Münih’e geçmiş, 9 Eylül 1922 İzmir Zaferi’nden sonra Türkiye’ye dönmüştür. İstanbul’da çeşitli konferanslar vermiştir. Dostları Abdülhak Hamid ve Salah Cimcoz’un ısrarlarına dayanamayarak dost meclislerinde anlattığı Amerika hatıralarını yazmaya başlamış, önce “Yaşadığım Günlerin Hesabına Ait Dağınık Yapraklar”, sonra “Geçirdiğim Günlerin Hesabına ait Dağınık Yapraklar” adıyla *Resimli Gazete*’de 25 sayıda tefrika etmiştir. Medeni Kanun’un kabulünden sonra 1926’da Beyoğlu Evlendirme Dairesi nikâh memuru olarak atanmış, 1931’e kadar bu görevi yapmıştır. 1931’de Beyazıt vilayetinden dördüncü ve beşinci dönemlerde milletvekili seçilmiştir (Turan, 2010, s. 34-39; Özalp, 2005, s. 213-309; bk. Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3: Bayezid Mebusuyken Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu’nun İmzası

(İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Bel_Mtf_071093)

Ömrünün sonunda Feraşet-i Şerife Vekili Esat Efendi ailesinin yaşadığı Beşiktaş Yeni Mahalle’deki konağı yuva bilmiş, Türkiye’nin en eski ailelerinden birine mensup Zeyin Hanım’ı manevi evlat edinmiş, 11 Ağustos 1937’de 80 yaşında onların yanında hayata gözlerini yummuştur. Cenazesi çok sevdiği dostu Abdülhak Hamid’in Asrî (Zincirlikuyu) Mezarlığındaki kabrinin yanına gömülmüştür (Akşam, No. 6760, 12 Ağustos 1937, s. 1,4; No. 6761, 13 Ağustos 1937, s. 4; Es, 1945, s. 5).

Mehmed Ubeydullah Efendi’nin Kişiliği

Mehmed Ubeydullah Efendi çok yönlü biridir. Hem Osmanlı hem Cumhuriyet dönemlerinde yaşamış gazeteci ve milletvekili bir aydın; bir taraftan hem Doğu hem de Batı’da yaşamış sarıklı cübbeli bir Jön Türk, diğer taraftan Jön Türkleri şiddetle eleştiren bir muhaliftir. Kısaca döneminin kafa karışıklığını, karakteristik özelliklerini bünyesinde somutlaştıran nevi şahsına münhasır biridir (Akpınar, 2008, s. 121; Alkan, 2005, s.9). Çağdaşlarınca “*fâzıl-ı muhterem*” olarak anılmıştır (Es, 1945, s.5; bk. Fotoğraf 2). Kendisini önce Müslüman, sonra Türk ve son olarak Osmanlı olarak tanımlamıştır (Alkan, 2005, s. 7).

Ubeydullah Efendi, müzmin bekâr, konuşma tutkunu, söz ustası, laf cambazı, neşeli, dost meclislerinin aranan siması, semaverini çok seven ve onu her yere yanında götürün, çay ve kahve

içmeye düşkün, sevdiği insanlara bizzat demlediği çayı ikram eden, çay sohbetlerini seven, yemek yapmasını iyi bilen ancak az yiyen, yaptığı yemeklere de laf ettirmeyen biridir (Yalçın, 1936, s.8-9; Doğrul, 1939, s.16-18, 34; Özalp, 2005, s. 70, 158, 160, 193-194, 198, 201, 266, 269, 280-281, 293, 318, 321).

Sık sık Ubeydullah Efendi'yle röportaj yapan ve Afganistan seyahatnamesinin bitiremediği müsveddesini verdiği gazeteci Hikmet Feridun Es onun hakkında şunları kaydeder (1945, s. 5):

"Ubeydullah dünyanın en eksantrik insanı idi". "Hayatı 10-15 büyük ve meraklı romana mevzu olacak kadar harikulade renkli vakalarla doludur", "Hayal mahsulü romanların hiçbiri M. Ubeydullah'ın hayatı kadar renkle dolu değildir. Bir dostu onun hakkında "Türkiye'nin Marko Polo'su!" diyor. Haklıdır. Ancak hatırladığıma göre Marko Polo maceralarla dolu seyahatlerini ticaret ve para kazanmak maksadıyla yapmıştır. Hâlbuki Ubeydullah Efendi bir an paraya kıymet vermemiş ve yalnız maceranın doyulmaz şiiri, lezzeti peşinde bir artist heyecanı ile koşmuş, kitadan kitaya dolaşmıştır. Türkiye'nin Marco Polo'su hakiki Marco Polo'dan çok daha büyük maceralar geçirmiştir."

Serpil Sürmeli'nin onun hakkındaki düşünceleri şu şekildedir: "Onun hatıra değer özellikleri, zekâsı, mücadelecisi ve özgürlükçü ruhu, dostluk ve fedakârlık anlayışı ve mizahî yönü olmuş"tur (2001, s. 117).

Abdülhamid Kırmızı ise «genel olarak Ubeydullah Efendi Jön Türklük hareketi dahilinde faaliyet göstermiş reformist bir medreselidir» der (2005, 96).

Neden hayatı bu kadar maceralıdır sorusunu ise şu şekilde cevap verilebilir: Doğumundan üç gün önce ölen Koca Reşid Paşa'ya halef olmak için, diğer bir ifadeyle büyük bir adam olmak için dünyaya geldiği düşüncesine sahiptir. Bu büyüklüğü bulmak, güzelliklere şahit olmak için diyar diyar gezmiştir (Alkan, 2010, s. 21; Özalp, 2005, s. 22, 61, 148). Aynı zamanda millî ve şahsî bağımsızlığına, hürriyetine son derece düşkündür. Bağımsızlığının kısıtlandığını hissettiğinde seyahat ederek onu korumayı tercih etmiştir (Yalçın, 1936, s. 8; Alkan, 2005; Özalp 2002). Ubeydullah Efendi, ulemadan bir Jön Türk olarak hem bir fikir adamı hem de düşündüklerini uygulayan bir aksiyon adamıdır.

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi Adlı Eserinin İncelenmesi

İzmirli Hocaşade Mehmed Ubeydullah Efendi'nin *Liverpool Hatıratı* Filibe'de *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adıyla 1316 (Hicri) / 1898 (Miladi) yılında yayımlanmıştır (bk. Ek 2). Eser 62 sayfadan oluşmaktadır. Bu kitabın, baskıya girmeden önce Ubeydullah Efendi'nin kaleminden çıkmış el yazılı müsvedde defterinde (ilk iki sayfa için bk. Ek 3) önden 3 sayfa boşluk, *Liverpool Hatıratı*'nın yazılı olduğu 29 sayfalık yazılı kısım, sonra bir yaprak boşluk, iki sayfa yazarı belli olmayan bir şiir ve son dört yaprak da boşluk vardır. Defter, toplam 46 sayfadır ve ekstra şiir bölümü hariç matbu nüsha ile içeriği aynıdır.

Hatırat'ın Mukaddimesi'nde Yer Alan Bilgiler

Mehmed Ubeydullah Efendi, 1896 senesinin başlarına (Hicri 1313 senesinin sonuyla 1314 senesinin başı) rastlayan beş altı ay İngiltere'nin Liverpool şehrinde yaşamıştır (İkametgâhı: 44, Coltart Road). Liverpool'da yaşadığı günleri, o zamana kadarki hayatının en güzel günleri olarak özlemle yad etmiştir. Ubeydullah Efendi, Liverpool'dayken bir taraftan İngiliz Müslümanlarla vakit geçirmiş diğer taraftan kendi kendine İngilizcesini geliştirmiştir. Ayrıca Liverpool İslam Cemiyeti Reisi William Henry Abdullah Quilliam (Guvilyam, Guillaume)'ın *The Crescent (Hilâl)* gazetesine ve daha başka gazetelere yazılar yazmıştır. Hatırat'ta bu hususları şu şekilde dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 3-5):

Şehr-i mezkûrede imrâr ettiğim beş altı ay şimdiye kadar geçen ömrümden bence en güzel hâtıraları hâvî olan kısmıdır. ... Bugün o zaman yazdığım yazıları okudukça o demlere tahassür ederim [özlem duyarm]. İnsan hiçbir vakitte bulunduğu zamanın kıymetini bilmiyor. Ben de Liverpool'da

geçirdiğim zamanların kıymetini şimdi biliyorum. Ne hoş zaman imiş. Ben İngilizce öğrenerek istifâde, gazetelere yazı yazarak ifade ediyordum. Onun için bugün o demleri yâd ettikçe ah çekiyorum. Bir gün gelir de kıymetini şimdi bilemediğim bu günleri de bana yâd ettirir. Bu günlerden ettiğim istifâdeyi o vakit anlarım.

Ubeydullah Efendi Liverpool'dayken yazdığı bazı yazılarının gazetelerde yayınlanmasına rağmen dağınık hâlde kalması üzerine, bu yazılarını bir araya getirmek istemiştir. Bu esnada içinden geçen düşünceleri şu şekilde dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 5):

Ben bu yazıları benim nazarımda değeri olduğu için topluyorum. İnsan kendi eserini değeri olmasa da değerli buluyor. Fakat bunların hakikatte değeri olup olmadığını erbâb-ı mütalaa anlayacaktır. Eğer hakikatte değeri varsa Allah'a şükrederim. Çünkü tevfik ondandır. Eğer değeri yoksa vah bana yazık bana!

Eserin girişi dikkate alındığında görülüyor ki Ubeydullah Efendi, sade ve temiz bir Türkçe ile eserini kaleme almış, üslubu esere bugün bile hatıratı okuyanlarla karşılıklı sohbet ediyormuşçasına bir lezzet katmıştır. Ancak makale tarzında yazdığı eserlerde bu sade yazım üslubunun ağırlaştığı görülecektir. Girişin yazım üslubu ve mantıki sıralaması dikkate alındığında hatıratın bizzat olayların içinde yaşayan, girişken, sorumluluk sahibi, araştırmacı, çalışkan, açık sözlü, eleştiriye açık birisi tarafından yazıldığını göstermektedir. Ubeydullah Efendi'nin tarihte iz bırakan bir şahsiyet olarak düşünce dünyasını anlamak ve Türk düşünce tarihinde yerine koyabilmek için hatıratına eklediği makaleleri daha yakından incelemek gerekir.

Hatırat'ın Hablû'l-Metin Başlıklı Kısmı

Mehmed Ubeydullah Liverpool'da bulunduğu zamanlar oradaki caminin kitaplığına (the reading room of the Liverpool Muslim Institute) sürekli gitmiş, buraya dünyanın pek çok yerinden gelen gazeteleri, dergileri okuyup incelemiştir. Onların arasından da en çok *Hablû'l-Metin*'i sevmiş; gazetenin gerçekleri haber verdiğine ve insanları irşat ettiğine, dünya ve ahiret hayatıyla İslamiyet ve insanlığa fayda sağlayacak birtakım haberlerden bahsettiğine değinmiştir. Gazete Farsça olarak Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayımlanmaktadır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 6). Gazetenin 28 Şevval 1313 / 12 Nisan 1896 tarihli nüshasında Madras (bugün Hindistan'da Channai şehri)'tan Arapça ve Farsçayı iyi bilen bir papazın Müslümanlara yönelttiği ve cevap istediği sorular dikkatini çekmiştir. Sorular şu şekildedir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 7):

İ'tikâd-ı İslâmiye göre Hazret-i Muhammed hâtemü'l-enbiyâdır [son peygamberdir]. Hazret-i Muhammed niçin peygamberlerin sonu oluyor? Niçin kendisinden sonra peygamber gelmeyecek? Şer'iat-ı Muhammediye Müslümanlara göre nâsîh-ı edyân [diğer dinleri kaldırmış] imiş. İla yevmü'l-kıyâme [kıyamet gününe kadar] bâkî imiş. Niçin? Bunlara delil nedir?

Papaz, "İslam inancına göre Muhammed neden son peygamber oluyor? Kendisinden sonra niçin peygamber gelmeyecek? İslam diğer dinleri niçin neshetmiştir? Niçin kıyamete kadar sürecek?" sorularına İslam aydınlarından/ulemasından cevap istemiştir. Devamında İslam dinine göre delil gösterilecek nakillerin ve rivayetlerin gerçekliğine, kendisi Müslüman olmadığından itibar etmediğini ve sorularına verilecek cevabın akli, ilmi olmasını istemiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 8).

Papaz'ın sorularına cevap için İslam ulemasından *Hablû'l-Metin*'e 40 civarında yazı gelmiş, bunların arasında en beğenileni Mehmed Ubeydullah'ınki olmuş ve bu cevap 1314 (Hicri) senesi başına rastlayan (1896 yılı ortaları) birkaç sayıda övgülerle tefrika edilmiştir. Hatta gazete sonradan bütün tefrikayı bir mecmuada toplayarak bastırıp dağıtacağını da duyurmuştur. M. Ubeydullah Efendi ise yazısının beğenilmesi ve övülmesi üzerine *Liverpool Hatıratı*'nı risale şeklinde yazmaya karar vermiştir;

buraya gönderdiği Farsça makaleyi Türkçe olarak hatıratına eklemiştir. *Hablü'l-Metin*'in onun yazısı hakkındaki sözleri şu şekildedir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 8-9):

Papazın sualine cevap olmak üzere ulema ve fuzelâ tarafından matbaamıza kırk makale virud etti. Fakat Liverpool'dan Mehmed Ubeydullah imzasıyla aldığımız cevapnâme hepsinden mükemmel olduğundan mezkûr cevapnâmeyi diğerlerine tercihen gazetemizde neşrediyoruz. Sonra da cümlesini birden bir mecmûa suretinde tab' ve tevzi' eyleyeceğiz..

Sonuçta M. Ubeydullah Efendi papazın sorularına cevap olarak, kendi makalelerinden üçünü *Liverpool Hatıratı*'na eklemiştir. *Hatırat*'ta öncelikle İngiltere'de yayımlanan *The Crescent (Hilâl)* gazetesine İngilizce olarak gönderdiği ve gazetenin 6 Mayıs 1896 tarihli nüshasında yayınlanan yazısının Türkçeye tercümesi yer almaktadır (Mehmed Ubeydullah, 3016, s. 11-16; İngilizcesi için bk. Hoja Zade Muhammed Obeyd-Allah, 1896, s. 710-711). İkincisi, 1308'de *Maarif* dergisinde Taşkendi imzası ve ağır bir Osmanlı Türkçesiyle yayınladığı makalesidir (Mehmed Ubeydullah, 3016, s. 17-32; Taşkendi, 1308, s. 113-116). Bu makalesini, 1925'te beş sayfalık "Birkaç Söz" isimli giriş yazısı ekleyerek *Oruç* adıyla risale şeklinde yayımlamıştır (Ubeydullah Efendi, 1343). Üçüncüsü de *Hablü'l-Metin* gazetesine gönderilen Farsça cevabın Türkçeye tercümesidir. Bu üç yazının da aynı meseleyi açıkladığı için üçünü bir arada lüzumsuz görenlerin çıkabileceğini düşünerek okuyucunun gerekli kısımları alıp gereksiz kısımlarını atmalarını isteyerek eserine sonradan gelecek eleştirileri de önceden savuşturmuştur: "Muharririn risalesinde lüzûmlu lüzûmsuz pek çok şey bulunabilir. Ashâb-ı mutâla'a eğer bulabilirlerse lüzûmu yerlerini alsınlar lüzûmsuzlarını atsınlar." (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 10). M. Ubeydullah Efendi hatıratının sonunda yazdıklarının hak mı, batıl mı olduğuna dair diğer bir ifadeyle yayımlayıp yayımlamama konusunda endişelerini eserinde âdeti sesli olarak dile getirmiştir. Eseri eğer batılsa cahilliğinin ortaya çıkmasından ve kınanmaktan çekinmektedir. Bununla birlikte hak/doğru söylediğinden kınanacaksa bundan da çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Ancak hak bildiği batılsa ve o zaman onu meydana çıkaran olursa, kendisini hak bilmekten kurtardığı için teşekkür borcu olacağını ifade ederek, bu eseri yayınlamaya cesaret etmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 57).

Kısaca *Hablü'l-Metin* başlıklı kısımda Ubeydullah Efendi, endişeleri olsa da bilim adamı titizliğiyle hatıratını niçin kaleme aldığı ve eserinin içeriği hakkında bilgi verir. Burada onun bir papazın İslam âlimlerine yönelttiği sorulara karşı kayıtsız kalmadığını; sorulara verilecek cevabın altyapısının medrese tahsili sırasında kazandığını ve sorulardan önce benzer düşüncelerinin yazılı olduğu Ramazan adlı makalesinin mevcut olduğunu, sonradan *The Crescent* ve *Hablü'l-Metin*'e de soruların cevabı niteliğinde yazılar yazıp gönderdiğini ve onların yayımlandığını görüyoruz. Yazılarını dağınıktan kurtararak ve Türkçe olarak bir araya getirerek bir yandan tercümenin getireceği anlam kayıplarını kaldırmış diğer taraftan Türk okuyucusuna da düşüncelerini anadilinde aktarmıştır.

Papazın Sorularına Mehmed Ubeydullah'ın Cevabı

Hindistan'da yaşayan Arapça ve Farsçayı iyi bilen bir papazın soruları aslında, bir papazın şahsında diğer tek tanrılı dinlere mensup olanların İslam dinine yönelik tereddüt ve taarruzlarını dile getiriyordu. İslam âlimlerinden İslami nakillere dayalı olmayan, sadece aklî ve ilmî olarak cevap istenen sorular şunlardı:

1. İslam inancına göre Hz. Muhammed niçin son peygamberdir? Neden kendisinden sonra peygamber gelmeyecektir?
2. İslamiyet diğer dinleri niçin kaldırmıştır?
3. İslamiyet niçin kıyamete kadar devam edecektir?

Mehmed Ubeydullah Efendi Liverpool Hatıratı'ndaki bütün yazıları dikkate alındığında papazın sorularını şu çerçevede cevaplamıştır: Allah âlemi yaratırken *tabiat/doğa kanunu* üzere tesis etmiştir. Bu kanuna göre hiçbir şey ilk defa tam olarak yaratılmamıştır. Sufiler buna *dereceli olarak yetişip kemale erme*, çağdaş ilim adamları *tekemmül kanunu* demişlerdir. İngilizce karşılığı da *evolution* kelimesidir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12-13, 35-41).

Tek yaşamak insanın tabiatına aykırıdır; insan, cemiyet halinde yaşamaya muhtaçtır. İnsan tabiatında hem yüksek hem de düşük ahlak vardır. Toplum hâlinde yaşamak içinse birtakım kanunlara yani şeriatlere ihtiyaç vardır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 42-43). Allah insanlara saadet yolunu tutması için deliller göndermiştir. Bu deliller peygamberlerdir. Allah, insanlardan seçtiğine vahiy ve ilham yoluyla bu kanunları öğreterek kendine peygamber kılmıştır. Peygamberler de halka saadet yolunu göstermişlerdir. Peygamberlerden bazıları ammeye / herkese, bazıları hassaya / belli bir gruba gönderilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12).

İnsan aklının ilerlemesi tekemmül kanununa bağlı olduğundan peygamberlerin gösterdikleri yol; ümmetlerinin kabiliyetine, hâle, mekâna ve zamana göre değişmiştir. Peygamberlerden bazıları halkı tevhide davet etmiş; bazıları da öncekilerin şeriatlerini teyit etmiştir. Halkı tevhide davet eden peygamberler dünya durdukça geçerli olacak sabit kanunlar getirmemişlerdir. Çünkü tekemmül kanununa göre bazı şeylerin daha zamanı gelmemiştir. Selefinin getirdiğiyle yetinen peygamberler ise bütün insanlığa gönderilmemişlerdir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12-15, 44-45, 48-50). Hz. Muhammed'e kadar insan, fitrat devirlerini tamamlayarak ilk terbiyesini almıştır. Bu hazırlıkta mümkün olduğu kadar her çeşit eğitim ve meali kabul ve telakki için kendisine eğitim verilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 26). Bu esnada Hz. Muhammed gönderilmiştir.

Hz. Muhammed kendisinden önce gelen peygamberlere benzemez. Çünkü o, eşyanın tabiatını incelemiş, toplumsal bağları çözümlenmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 15-16, 27, 50-51). Hareket ve davranışlarında akli esas kabul etmiştir. Eğitim ve telkinlerinde saadet yolu olarak akıl yolunu esas almıştır. Yaradan, Muhammed'e vahiy yoluyla bildirmiştir ki, toplumsal hâlleri ve medeni tavırları kendisine rehber kılması için insana akıl verilmiştir. Artık insana, her zamanda, her işinde ve her hâlde aklını kullanması Yaradan'ın emri ve ilahi kanun olarak bildirildiği için de dünyada başka bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır. Bu yüzden Hz. Muhammed âlemlere gönderilmiş ve peygamberlerin sonuncusu olmuştur. İnsan akli var oldukça da dünyada İslamiyet geçerli olacağından diğer dinler neshedilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 15-16, 50-52).

Mehmed Ubeydullah Efendi, İslam'ın yani akıl yolunun Müslümanlar tarafından bilinip bilinmediğini de sorgulamıştır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 53). Ona göre İslam âlimleri bunu anladılar ve akıllarıyla içtihatla fıkıh kaideleri çıkardılar. Hatta sûfiler buradan yola çıkarak peygamberliğe "*makam-ı akl*" dediler (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 55). Metinde bu husus şu şekilde geçmektedir:

Hatta ulemâ-yı İslâm ahkâm-ı şerî'atten akıllarıyla bi'l-ıçtihad kavâ'id-i fikhîyeyi istinbât ve takrîr ettiler. Ve hatta tâ'ife-i aliyye-i sûfiye bu nükte-i celileyi beyan zımnında nübüvete (makam-ı akl) dediler.

Ubeydullah Efendi ayrıca İslam akıl yolu ise Müslümanların neden işinde gücünde, tavırlarında ve gidişatında makul bir yolda olmadığını da sorgulamıştır. Bu duruma hayret ettiğini de dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 56). Risalenin konusu İslam dininde aklın esas olmasıdır; ancak, ona göre Müslümanlar arasındaki iki grup bunu kabulde tereddüt etmektedir veya işin böyle olmasını istememektedir. Bunlardan birinci grup görünüşte Müslüman iseler de hakikatte dinsizlerdir. Din namına hiçbir hakikatin olmayacağına inatla inanırlar ve İslam'ın çürümesini isterler. Çünkü bunlarca dinlerin esası hayaldir. Bu çıkarımları, hayali hakikat suretinde göstererek hakikati karıştırıp

bozmaya çalışmak saydıklarından bu konudan canları sıkılır, hoşlanmazlar. Onların bu düşüncelerinin kaynağı taş kalpli olmalarıdır. Ubeydullah Efendi bu gruptakilerin bahis konusu edilmesine bile tenezzül etmez (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 58-60). Ubeydullah Efendi'ye göre ikinci grup ise dindar olup, dinde akıl aramayı, dini akılla teyit etmeyi caiz görmezler, bunu küstahlık olarak kabul ederler. Dinî hükümlerin sıhhatini akılla kıyaslayarak ispat etmeyi, dini akla oyuncak etmek olarak görürler. Dinî gerçekler onlara göre akılla idrakten daha büyükmüş, akıl dinin pek aşağısındaymış. Ubeydullah Efendi bu grubun inadinın kaynağının bağnazlık olduğunu vurgular. Bu grup yüzünden Müslümanlığın zarar gördüğünü hatta birinci gruba giren dinsizlerin ortaya çıkmasına bu grubun sebep olduğunu ifade eder. Devamında bu sınıfın zararını gidermenin ise bütün ihlas erbabına vacip olduğunu bildirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 58-60). Deli, bunamış, akli melekesi tamamlanmamış çocukların şer'an hiçbir şeyle mükellef olmadığını, ancak ikinci grubun şer'an âkil olduğunu ve kendi hükümleriyle davasını iptal ettiklerini; taklit ile kimsenin vazifeli olmadığını dile getirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60). Ubeydullah Efendi, ulema arasında bu taklitçi de denebilecek ikinci grubun sahih olup olmadığı meselesine de değinmiştir. Ona göre "Benim aklım para etmez. Bunu böyle demişler. Nasıl işittimse öyle inanırım" demek esas dini saymamaktır. Dini akla uydurmanın mümkün olmayacağını kabul etmekse dinin yozlaşmasına rıza göstermektir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60-61). Ubeydullah Efendi aklın kolayca eremeyeceği mertebeler içinse "Tasavvuf" adlı bir risale yazacağı bildirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60-61).

İslam âlimlerine yöneltilen soruları, Ubeydullah Efendi haricinde *The Crescent* gazetesinin müdürü, Sultan II. Abdülhamid'in Britanya Adalarının Şeyhülislamı olarak atadığı İngiliz Müslüman Abdullah Quilliam da cevaplamıştır. Onun cevabı Bağdat'ta 1330/1911-1912 tarihinde "Ahsenü'l-ecvibetü 'an su'âl-i ehad ulemâ-yı Avrupa" adıyla Ma'rûf er-Rusâfî tarafından, Arapçaya tercüme edilmiştir. Ahmet Hamdi Aksekili de 1330/1331'de İstanbul'da Arapça tercümeyi Türkçeye "Ulemâ-yı İslâmiyye'ye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı" adıyla çevirmiş; böylece eseri önce *Sebülürreşâd* dergisinde tefrika etmiş, sonra 1332'de *Ulema-yı İslamiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* adıyla risale olarak bastırmıştır (Aksekili, 1330; 1331a; 1331b; 1331c; 1332; Çiftçi, 2020, s. 12-13; Teke, 2019, s. 45-46).

Medrese mezunu olan kişiler kelâm ilmini yüksek öğretimleri sırasında öğrenmiş olmalıdır. Kelâm, kesin deliller getirmek suretiyle karşı tarafın fikirlerini çürüterek dinî inançları kanıtlamakla uğraşan bir ilim dalıdır (Yavuz, 2022, s. 196). Ubeydullah Efendi de medrese mezunu olarak bu tartışmalara yabancı olmamalıdır. Abbasiler zamanında yapılan tercümelemlerle Mutezile mezhebinin doğduğunu, onların İslâmî olan her şeyi akla uydurmaya çalıştığını, akılcı-nakilci tartışmaların o dönemden itibaren varlığını biliyoruz (Göksu, 2020, s.36). Ubeydullah Efendi kelâm ilmi, kelâm tarihi ve batıya seyahatlerindeki okumalarıyla bu tartışmalara geniş bir perspektiften bakabilmiş, papazın sorularına bugün bile güncelliğini ve geçerliliğini koruyan cevaplar verebilmiştir.

Defterin Sonundaki Şiir

Ubeydullah Efendi'nin Liverpool hatıralarını kaydettiği defterin sonunda olup, basılan hatıratında olmayan, yazarı belirtilmemiş «Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni" mısrasının tekrarlandığı 10 bentlik bir muhammes vardır. Ubeydullah Efendi, sohbet ve konuşmalarını güzel sözlerle, şiirlerle süslediği biliniyor (Çocukluk anılarından benzer bir örnek için bk. Alkan, 2010, s.14-15). Muhtemelen bu şiiri de sevmiş ve düşünce dünyasında kaybetmemek için yazıya geçirmiş ya da düşüncelerinde bir yanlışlığın olmaması için Allah'a bu şiirle bir çeşit dua da etmiş olabilir. Şiirin şairi ise meşhur edebiyatçılarımızdan Süleyman Nazif ve meşhur bürokrat, eğitimci ve şairlerden Faik Ali Ozansoy'un babası ve bir divan sahibi olan Diyarbekirli Said Paşa'dır (Kadioğlu, 2009). "Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni" mısrasının tekrarlandığı 10 bentlik muhammes aşağıda verilmiştir:

Sen usandırma eli el de usandırmaz seni
 Hîlekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni
 Dest-i a' dâdan soğuk su içme kandırmaz seni
 Korkma düşmandan ki âteş olsa yandırmaz seni
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Seyyîât insâna nefis-i kemterîninden gelir
 Her hacâlet Âdem'e sût-i karîninden gelir
 İzzet ve zillet mekâna hep mekîninden gelir
 İstikâmet müstakîmü'l-hâle dîninden gelir
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Hep geçer âlemde hiçbir hâlete (ricaline?) yoktur
 sükûn

İstikâmet şerr-i a' dâdan seni eyler masûn
 Zevke bak değmez teessüf etmeğe dünya-yı dîn
 Hakk eder ashâb-ı sıdkın hasmını elbet zebûn
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Düşmanı tezlîl için hîle ile etme iştigâl
 Hüsn-i efkâra olur hâil cihânda sût-i hâl
 Yüzsuyu dökme teessüf çekme etme kıyl ü kâl
 Sen sakîm olma verir maksûdun elbet Zü'l-Celâl
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

İster isen hıfzede 'ırsın Hudâ-yı lem-yezel
 İrsına a'dâ-yı bed-hâhın bile verme halel
 Tâ ezelden söylenir halkın dilinde bu mesel
 Celb eder elbette insâna mükâfâtı amel
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

At riyâyı elden ıslâha çalış ef'âlini
 Boşboğazlık etme ta'dîl eyle kıyl ü kâlini
 Sen ne türlü saklayım dersin de sût-i hâlini
 Hakk Te'âlâ senden a'lemdir senin hâlini
 (ahvâlini)
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Garrelenmez rûz-i ikbâlin görüp ehl-i hıred
 Her günü bir gad eder ta'kîb her sebtî ehad
 Seyl-i mevt ettikde berbad ömrü baht etmez
 meded
 Böyle âteş-meşreb olma hâk olur birgün cesed
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Hâline şeytân güler gördükte sende gafleti
 Üstüne güldürme öyle düşmen-i bed-sîreti
 Hâin olma ver emânetle cihâna şöcreti
 Herkesin destindedir 'âlemde zill ü rıf'ati
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Halkı tahrîb eyleyip de kendin âbâd eyleme
 Bu cihânda ev yapıp 'ukbânı berbâd eyleme
 Nef'in için zâlim-i bî-rahme imdâd eyleme
 'Âlemi tenfir eden hâlâtı mu'tâd eyleme
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Zâmin ü kâfil olan erzâka Hâlık'dır sana
 Mâsivâyâ ser-fürû' etmek ne lâyıkdır sana
 Izdırâbı celbeden meyl-i alâyıkdır sana
 Gayr için düşme lisân-ı nâsa yazıkdır sana
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

SONUÇ

Mehmed Ubeydullah Efendi son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet aydınlarından birisidir. Medrese eğitimi almış, reformcu bir Jön Türk'tür. Ancak Jön Türklerle de anlaşamadığı noktalar vardır. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilen Ubeydullah Efendi daha çok gazeteci, siyasetçi, âlim ve seyyah kimliği ile öne çıkmıştır. Bazen resmi görevlerle bazen de kendi tercihleri ve merakıyla Bakü'den Küba'ya kadar dünyanın pek çok ülkesini görmüştür. Buralarda yaşadıklarını yazıya dökerek kayıt altına almıştır. Bunlardan Amerika, İran, Avrupa ve Malta hatıraları araştırmalara konu olmuş ancak *Liverpool Hatıratı* müstakil bir çalışmayla ele alınmamıştır. Bu çalışmada Ubeydullah Efendi'nin *Liverpool Hatıratı*' diğer adıyla *Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*'nin içeriği ana hatlarıyla ortaya konmuştur.

Ubeydullah Efendi, 1896 yılının ilk beş altı ayını İngiltere'nin Liverpool şehrinde geçirmiştir. Burada bir taraftan İngilizcesini ilerletirken diğer taraftan da çeşitli süreli yayınları okumak ve gazetelere yazı yazmakla, ayrıca İngilizce yayımlanan *The Crescent (Hilal)* gazetesinin müdürü ve Liverpool İngiliz Müslümanları Cemiyetinin Reisi Abdullah Quilliam ve diğer İngiliz Müslümanlarla vakit geçirmiştir. İncelediği gazetelerden Hindistan'da yayımlanan Farsça *Hablü'l-Metin*'de bir papazın sorduğu ve Müslümanlardan cevap istediği "İslam inancına göre Hz. Muhammed niçin peygamberlerin sonuncusu oluyor? Niçin kendisinden sonra peygamber gelmeyecek? Müslümanlara göre diğer dinler neshedilmiş, İslamiyet kıyamete kadar devam edecekmış, niçin? Bunlara akli delil nedir?" soruları dikkatini çekmiştir. Bu sorulara ulemadan bir Osmanlı aydını olarak cevap vermeye çalışmıştır. *Liverpool Hatıratı*'nin ortaya çıkmasına sebep olan da bu sorulara verdiği cevap yazılarıdır. Ubeydullah Efendi üç yazısını hatıratına eklemiştir. Bunlardan birincisi İngilizce olarak *The Crescent* gazetesine gönderdiği yazının Türkçesi, ikincisi daha önce *Maarif* dergisinde yayınlanan Ramazan adlı yazısı, üçüncüsü ise *Hablü'l-Metin*'e gönderdiği Farsça yazısının Türkçesidir. Bu nedenle *Liverpool Hatıratı* bir taraftan hatıra değeri olsa da diğer taraftan sorulara verdiği cevapla makale tarzında bir eserdir.

Ubeydullah Efendi hatıratında üç yazısı da dikkate alındığında papazın sorularını kısaca şu şekilde cevaplamıştır: Allah âlemi yaratırken tabiat kanunu / tekemmül kanunu üzere tesis etmiştir. Bu kanuna göre hiçbir şey ilk defa tam olarak yaratılmamıştır. Tek yaşamak insanın tabiatına aykırıdır; insan, cemiyet halinde yaşamaya muhtaçtır. İnsan tabiatında hem yüksek hem de düşük ahlak vardır. Toplum hâlinde yaşamak içinse birtakım kanunlara ihtiyaç vardır. Allah insanlara saadet yolunu tutması için peygamberler göndermiştir. Peygamberlerden bazıları bütün insanlığa, bazıları belli bir gruba gönderilmiştir. Hz. Muhammed'e kadar insan, fitrat devirlerini tamamlayarak ilk terbiyesini almıştır. Hz. Muhammed saadet yolu olarak akıl yolunu göstermiştir. Artık insana, her zamanda, her işinde ve her hâlde aklını kullanması Yaradan'ın emri ve ilahi kanun olarak bildirildiği için de dünyada başka bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır. Bu yüzden Hz. Muhammed âlemlere gönderilmiş ve peygamberlerin sonuncusu olmuştur. İnsan akli var oldukça da dünyada İslamiyet geçerli olduğundan diğer dinler neshedilmiştir. Ubeydullah Efendi, Müslümanlardan İslam'ın akıl yolu olduğunu kabul etmeyenleri iki gruba ayırıp, bunlarla ilgili eleştirilerini de sıralamıştır.

Bütün bu yönleriyle *Liverpool Hatıratı*, ulemadan bir Jön Türk olan Mehmed Ubeydullah Efendi'nin bir papazın şahsında İslam dinine yönelik tereddüt ve taarruzlara akılcı bir yaklaşımla karşılık vermesi, buradaki görüşlerin Hindistan Müslümanlarınca büyük beğeniyle karşılanıp, övgülerle *Hablü'l-Metin* adlı gazetede tefrika hâlinde yayımlanması bakımından önemli bir eserdir.

SUMMARY

Mehmed Ubeydullah Efendi is one of the intellectuals from the late Ottoman period and the early Republic era. He received a traditional religious education and was a reformist Young Turk. However, there were points of disagreement with the Young Turks as well. Proficient in Arabic, Persian, French,

and English, Ubeydullah Efendi stood out more as a journalist, politician, scholar, and traveler. He had the opportunity to explore numerous countries around the world, ranging from Baku to Cuba, driven by both official duties and personal interests. He documented his experiences in writing, recording his observations and reflections. Among these, his memoirs about America, Iran, Europe, and Malta have been subjects of research, but the "Liverpool Memoirs" have not been examined as an independent work. In this study, the content of Ubeydullah Efendi's "*Liverpool Memoirs*," also known as "*The Prophet of Reason or the Prophet of the End Times*," has been outlined in its main aspects.

Ubeydullah Efendi spent the first five to six months of 1896 in the city of Liverpool, England. During his time there, he not only improved his English language skills but also engaged in reading various periodicals, writing articles for newspapers, and even served as the editor of the English newspaper "*The Crescent*." He also spent time with Abdullah Quilliam, the head of the Liverpool English Muslims Society, as well as other English Muslims. While examining newspapers, he came across a set of questions in the Persian newspaper "*Hablü'l-Metin*," published in India, where a priest posed inquiries to Muslims, seeking answers. These questions intrigued Ubeydullah Efendi, particularly those concerning why Prophet Muhammad is considered the last of the prophets in Islam, why there will not be any prophets after him, why other religions are believed to be abrogated while Islam is said to prevail until the end times, and what logical proofs support these beliefs. As an Ottoman intellectual from the scholarly class, he attempted to respond to these questions. The emergence of the "*Liverpool Memoirs*" was motivated by the answers he provided to these questions. Ubeydullah Efendi included three of his writings in his memoir: the Turkish translation of the article he sent to "*The Crescent*" in English, an article titled "Ramadan", which had previously been published in the magazine "*Maarif*," and the Turkish translation of his Persian article sent to "*Hablü'l-Metin*." Hence, the "Liverpool Memoirs" holds significance as a personal recollection and as a scholarly article due to the answers he provided to those questions.

In his memoirs, based on the three articles he published, Ubeydullah Efendi answered the priest's questions briefly as follows: When creating the universe, Allah established it upon the law of nature or the law of maturation. According to this law, nothing is created perfectly in the first time. Living alone goes against human nature; humans are inherently social beings and require community. Human nature encompasses both elevated and base moral traits. To live in society, certain laws are necessary. Allah sent prophets to guide humans toward the path of happiness. Some prophets were sent to all of humanity, while others were sent to specific groups. Until the time of Prophet Muhammad, humans had completed various stages of development and received their initial education. Prophet Muhammad demonstrated the path of happiness through reason. Since humans have been instructed to use their intellect in all matters and circumstances as the command of the Creator and a divine law, there is no need for another prophet in the world. Therefore, Prophet Muhammad has been sent to all of existence as the last of the prophets. As long as human intellect exists, Islam remains valid, which is why other religions have been abrogated. Ubeydullah Efendi categorizes those Muslims who do not accept that Islam is based on reason into two groups and lists his criticisms of them.

With all these aspects, the "*Liverpool Memoirs*" becomes an important work where Mehmed Ubeydullah Effendi, a Young Turk from the scholarly class, provides a rational response to the doubts and attacks towards the Islamic religion in the person of a priest. His approach involves tackling these issues with reason. The views expressed in the memoir were received with great admiration by Indian Muslims and were praised, resulting in their serialization in the "*Hablü'l-Metin*" newspaper. In this sense, the "*Liverpool Memoirs*" stands out as a significant work.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Araştırmanın veri toplama süreci 2020 yılından önce gerçekleştiği için Etik Kurul Kararından muafır.	Ethics Committee Approval:	Since the data for the research were gathered before 2020, it is exempt from the Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.	Informed Consent:	No participants.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Akpınar, A. (2003). Mehmed Ubeydullah Efendi(1858-1937)'nin laiklik ve Kur'an'ın doğru anlaşılmasıyla ilgili görüşleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VII (2). Sivas, s.31-41.
- Akpınar, A. (2008). Doğu ile Batı arasında bir Osmanlı-Cumhuriyet aydını Mehmed Ubeydullah Efendi (1858-1957). *Eskiyeni*. (2), Sivas, s. 119-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/37284/431721>.
- Akşam*, No. 6760, 12 Ağustos 1937, s. 1,4; No. 6761, 13 Ağustos 1937, s. 4.
- Alkan, A. T. (2010), *Sıra dışı bir Jöntürk Ubeydullah Efendi'nin Amerika hatıraları*, İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Altuntaş, Z. (2021). Eskiye muhafaza yeniye terviç: Medrese ıslahatı risâlelerinin dünyası. *Osmanlı Araştırmaları*. 58 (58), s. 169-219. <https://doi.org/10.18589/oa.1041653>.
- Çiftçi, M. R. (2020), Abdullah Quilliam, *İslam Ansiklopedisi*, Cild: Ek I, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 11-13.
- Doğrul, Ö. R. (1939). Ubeydullah Efendi, *Yeni Mecmua*, Sayı 13, 28.07.1939, s.16-18, 34.
- Es, H. F. (1945). Tanımadığımız meşhurlar: Hayatı on romana mevzu olabilecek adam, *Akşam*, Sayı: 9475, 06.03.1945, s. 5.
- Göksu, E. (2020). Ünite 2: Türklerin İslamiyet'i kabulü ve Türk-İslam düşüncesinin gelişimi, *Türk Düşünce Tarihi*, Ed. Esra Yakut, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yay., s. 29-54.
- Hoja Zade Muhammed Obeyd-Allah (1896), Islam and Reason, *The Crescent*, Vol. VII, No. 173, 6 Mayıs 1896, s. 710-711.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), Atatürk kitaplığı sayısal arşiv ve e-kaynaklar, Bel_Mtf_071093; Krt_014435.
- Kadioğlu, İ. (2009). Diyarbakırlı Said Paşa divanı divandaki sade Türkçe şiirler ve şairin hikmetli beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin yazdığı nazireler, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C.1, S. 1, s. 1-12.
- Kırmızı, A. (2005), Osmanlı'nın son döneminde ulema muhalefeti ve Ubeydullah Efendi, *Genel Bülten*, S. 58, <https://blog.bisav.org.tr/2005/09/01/osmanlinin-son-doneminde-ulema-muhalefeti-ve-ubeydullah-efendi/>.
- Mehmed Ubeydullah (1343). *Oruç*. İstanbul: Vatan Matbaası.

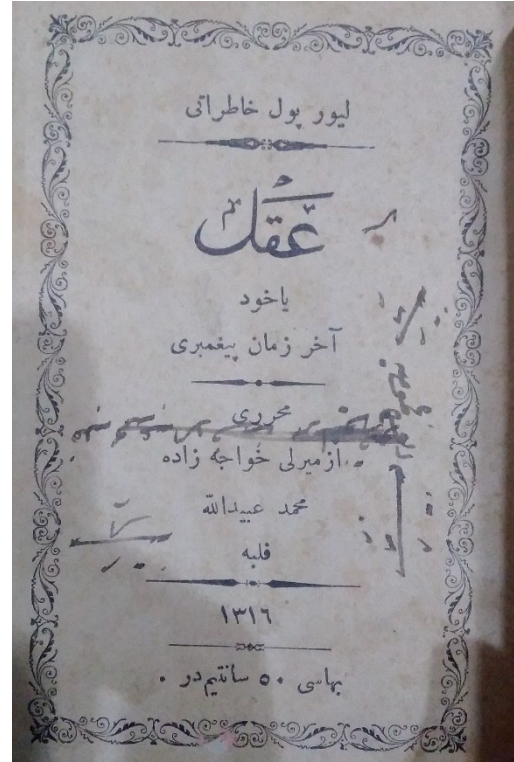
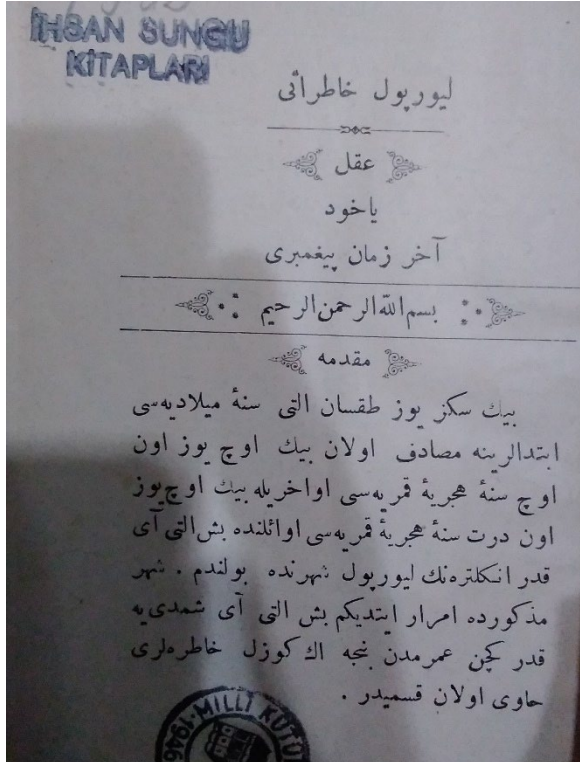
- Mehmed Ubeydullah (İzmirli Hocasade) (1316), *Liverpool hatıratı: Akıl yahut ahir zaman peygamberi*, Filibe.
- Mehmed Ubeydullah, *Liverpool hatıratı: Akıl yahut ahir zaman peygamberi*. El yazması nüsha, Döndü Çavdar Arşivi.
- Mehmed Ubeydullah (1341), Geçirdiğim günlerin hesabına ait dağınık yapraklar, *Resimli Gazete*, Sene 3, Numara: 112, 24 Teşrinievvel 1341, s. 5-6.
- Özalp, Ö. H. (2002), *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran hatıraları*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Özalp, Ö. H. (2005), *Ulemadan bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Özgül, M. K. (1991). *Ali Ekrem Bolayır'ın hâtıraları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Quilliam, A. (1330). Mühim bir sual, Millet-i İslamiyeye hitaben Avrupa uleması tarafından (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 221-39, 26 Zilhicce 1330 / 22 Teşrin-i Sani 1328, s. 235-237.
- Quilliam, A. (1331a). Avrupa ulemasının sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 223-41, 9 Muharrem 1331 / 2 Kanun-ı Evvel 1328, s. 264-265.
- Quilliam, A. (1331b). Avrupa ulemasının mühim bir sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 224-42, 16 Muharrem 1331 / 13 Kanun-ı Evvel 1328, s. 280-281.
- Quilliam, A. (1331c). Avrupa ulemasının mühim bir sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 225-43, 23 Muharrem 1331 / 20 Kanun-ı Evvel 1328, s. 296-297.
- Quilliam, A. (1332). *Ulema-yı İslamiyeye bir sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin cevabı* (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası.
- Sürmeli, S. (2001), Bekirağa bölüğünden Malta Adası'na Ubeydullah Efendi'nin anıları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49, s. 107-118.
- Taşkendi (1308). Ramazan. *Maarif*, 2(34), 23 Mart 1308, s. 113-116.
- Teke, Y. (2019). *Panislamist bir aktivist, Britanya Adalarının Şeyhülislâmı William Henry Abdullah Quilliam*, Ankara: Tezkiye Yay.
- Yalçın, H. C. (1936), Ubeydullah Efendi, *Yenigün*, Sayı 151, 29.01.1936, s. 8-9.
- Yavuz, Y. Ş. (2022). Kelâm, *İslam Ansiklopedisi*, 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 196-203.
- Yenigün*, Sayı 5, 16 Muharrem 1338 / 12 Te 1335 / 12 Ekim 1919.

EKLER

EK 1: II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Londra'yı ziyaret eden Milletvekilleri Heyetinde Ubeydullah Efendi (ön sırada soldan ikinci) (Yağın, 1936, s. 8)

EK 2: Liverpool Hatıratı'nın iç kapak ve 1. Sayfası

EK 3: Elyazması Liverpool Hatıratı'nın 1. ve 2. sayfası

۱۸۸۶ - ۱۸۸۷ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۸۶ - ۱۸۸۷ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۸۷ - ۱۸۸۸ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۸۷ - ۱۸۸۸ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۸۹ - ۱۸۹۰ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۸۹ - ۱۸۹۰ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۰ - ۱۸۹۱ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۰ - ۱۸۹۱ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۱ - ۱۸۹۲ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۱ - ۱۸۹۲ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۲ - ۱۸۹۳ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۲ - ۱۸۹۳ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۳ - ۱۸۹۴ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۳ - ۱۸۹۴ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۴ - ۱۸۹۵ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۴ - ۱۸۹۵ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۵ - ۱۸۹۶ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۵ - ۱۸۹۶ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۶ - ۱۸۹۷ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۶ - ۱۸۹۷ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۷ - ۱۸۹۸ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۷ - ۱۸۹۸ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۸ - ۱۸۹۹ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۸ - ۱۸۹۹ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار
 ۱۸۹۹ - ۱۹۰۰ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار ۱۸۹۹ - ۱۹۰۰ مەلۇماتىدا مەلۇماتلار

بوتوندر بدینیمک انظاره اودوقته اکلارم
 بایز عتقه لرده باصلبرده پریاید حالک فالک ^{دانی} بونکون به اودری برینکدن
 عتقه بولمک ایسورم . ایته بدیه اوجیه یاله لرده ^{دانی} بولمک ایسورم .
 به بو بار بیری بنج نظمه زکری ادرینن اوجیه طوبی بولمک ایسورم .
 زکری اولماسره زکری بولور . فقط بوندک صفقه زکری اولوب اولارین
 ارباب مقام اولور حذر . ال صفقه زکری دایره ادرینن ایسورم .
 ایسورم اگر زکری بولور دایره بایز دایره

صلیة

بوتوندر بدینیمک انظاره اودوقته اکلارم
 بایز عتقه لرده باصلبرده پریاید حالک فالک ^{دانی} بونکون به اودری برینکدن
 عتقه بولمک ایسورم . ایته بدیه اوجیه یاله لرده ^{دانی} بولمک ایسورم .
 به بو بار بیری بنج نظمه زکری ادرینن اوجیه طوبی بولمک ایسورم .
 زکری اولماسره زکری بولور . فقط بوندک صفقه زکری اولوب اولارین
 ارباب مقام اولور حذر . ال صفقه زکری دایره ادرینن ایسورم .
 ایسورم اگر زکری بولور دایره بایز دایره

EK 4: Elyazması Liverpool Hatıratı'ndaki Şiirden Bir Sayfa

سه او صابریم الالهه او صابریم
 صبه کاریم کجه طوولده بریم
 رسته اعداره صوغونه صوغیمه فانه بریم
 قورقمه رسته نه که آتسه ان کسه بانه بریم
 سقیم اول هفته سه اوتانه بریم
 سبانه ان نفس کزیمه کلبر
 هه هجانته آرم سور قزیمه کلبر
 عن ورنه مکانه هه مکنده کلبر
 ایقانه سقیم الحاکه رسته کلبر
 سقیم اول هفته سه اوتانه بریم
 هه کجه علیک هه یکه بونده یکن
 هه فانه شرا اعداره سنی اید هه
 رزقه بانه رکه ناسه ایمکه ربای رون
 هه ایدی به صدفه هه کت بون
 ایف

دشمن تابلیمین صبه ایله انبه ایتکل
 صبه نظاره ادره سنی هه سوره هه
 بونه هویه دوکه ناسه کلبر اینه قلی قال
 سقیم اولم دربر مقفونک انبه زالدوله
 ایف
 هه زاید هه قزیمه عه صدفه عه لم بزه
 عه صدفه اعدای به قوهه بیه دربر هه
 تا ایزله سه سور هه صدفه دینه بوش
 هه ایدی به صدفه هه کت بون
 ایف